

הגרלת המגרשים של 'אחוזת בית': היווצרותה של מיתולוגיה עירונית*

חיים פיירברג

ב-כ' בניסן תרס"ט, 11 באפריל 1909, בחמישי בחול המועד פסח (יום ראשון בשבוע), נאספו חברי אגודת 'אחוזת בית' על נשותיהם וטפיהם ואתם אף כמה סקרנים ובטלנים, 'על ראש גבעה אחת', להגריל את המגרשים המיועדים לבניית שכונת 'אחוזת-בית', ליבתה של תל-אביב. עקיבא אריה וייס, מראשי האגודה, הטריח את עצמו בכוון של אותו יום אל שפת ימה של יפו וליקט, 'שישים צדפים לבנים ושישים צדפים אפורים. על הצדפים הלבנים רשם את שמות החברים ועל הצדפים האפורים את מספרי המגרשים [...]'. וכשהגיעה עת ההגרלה, הוגרלו שישים מגרשים כנגד שישים חברי האגודה, מגרש לכל חבר. התיאור הזה של טקס ההגרלה היה זה מכבר לסיפור המכונן של תל-אביב.¹ זכות הראשונים בתהליך גיבוש המיתולוגיה העירונית על ייסודה של תל-אביב, שמורה לנתן דונביץ. הוא פרסם בשנת 1959 את ספרו תל-אביב. כותרת המשנה של הספר: 'חולות שהיו לכרך' מרמזת על הפוטנציאל המיתי של הסיפור המכונן, כשבחר, אולי במודע ואולי לא, לכוון לעוף האגדי 'חול' הקם לתחייה מן השריפה. תל-אביב כמשל להתחדשות של העם היהודי בארצו. כשהוא נסמך על זיכרונותיו של עקיבא אריה וייס, מיוזמי שכונת 'אחוזת-בית', החל דונביץ לגבש את אגדת העיר הצומחת מהחולות.² אולם היה זה שלמה שבא שעיצב סופית את אגדת הייסוד של העיר,

* מאמר זה נכתב כפועל יוצא והרחבה של ביקורת המקורות הקיימים אליה נדרשתי במהלך העבודה על כתיבת הספר הראשון בסדרה חדשה לתולדות תל-אביב ויפו: יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909-1936), תל-אביב 2002.

1 שלמה שבא, עיר קמה, תל-אביב 1989, עמ' 60. גרסה דומה הופיעה בספרו: 'הו עיר, הו אם, תל-אביב 1977, עמ' 251. שבא כתב לראשונה את סיפור הפרשה בכתבה שפרסם בדבר, 28.3.1969.

2 נתן דונביץ, תל-אביב: חולות שהיו לכרך, תל-אביב 1959, עמ' 14-15; עקיבא אריה וייס, ראשיתה של תל-אביב, תל-אביב תשי"ז.

השגורה כיום בפי כל. הוא פיתח את זיכרונותיו של וייס ואת סיפורו של דונביץ, השמיט פרטים והוסיף אחרים, והותירנו עם הסיפור על הגרלת המגרשים של 'אחוזת-בית' כאירוע המכונן האמיתי של תל-אביב, אגדה על רגע לידתה של עיר מחול ומקצף הגלים. או כפי שדרש זאת שבא: 'מדוע בחר [וייס] דווקא בצדפים?' וענה: 'אינני יודע, אפשר שעלה רעיון בלבו הרוגש, כי עיר הקמה מן הים והחולות צריכה להיוולד בצדפים, שהם מן הים והחול'.³

רגע לידתה של עיר מתוך החולות והשממה ומתוך הקצף והגלים מתואר באופן אידילי. סיפור על חזון של מתי מעט, שיצאו לעשות מעשה כנגד כל הסיכויים, ויכלו לכול. הסיפור משלב באופן לכיד בין תיאור עובדתי לכאורה, של פרשת ההכנות להגרלה ואופן קיומה, לבין הגיגיו של שבא באשר למשמעות המעשה. טכניקה זו מותירה אצל הקורא רושם שלמחבר היו מקורות מידע טובים ואינטימיים מהם למד את פרטי המעשה. תיאור טקס ההגרלה הסגוני ורב ההשראה הפך למקובל גם על היסטוריונים והם שיבצוהו כפי שהוא בפרסומיהם.⁴

תיאור מעמד ההגרלה נסמך במידה רבה על זיכרונותיו של וייס. שהרי מן המפורסמות הוא שוייס גם ארגן את ההגרלה וגם פיקח עליה.⁵ אבל התיאור המקובל, הטעון במשמעויות סמליות, מעורר מספר בעיות וקושיות. סיפור ההגרלה לא הותיר כמעט משקעים אצל אלה ממשתתפי האירוע שרשמו כרוניקות מתקופת הבראשית של תל-אביב. בהקשר זה יצוין בעיקר דוד סמילנסקי, מראשוני 'אחוזת-בית', שנהג לפרסם מכתבים בעיתונים ברוסיה ובהם תיאורים מפורטים מהנעשה בארץ-ישראל בכלל וביפו בפרט, ובהם גם מהנעשה ב'אחוזת-בית'. יומיים לאחר טקס ההגרלה, הוא דיווח בפירוט על עלילות יפו בחול המועד פסח, אבל, מדיווחו נעדר תיאור טקס ההגרלה.⁶

3 שבא, עיר קמה, עמ' 60.

4 מרדכי נאור (עורך), ספר המאה: היסטוריה מצולמת של ארץ-ישראל במאה העשרים, תל-אביב 1996, עמ' 45. אחרים הסתפקו בתיאור קצר ולקוני יותר, אולם גם הם אימצו את דרך ההתנהלות של ההגרלה. למשל, גדעון ביגר, 'התפתחות השטח הבנוי של תל-אביב', עידן, חוברת 3 (תשמ"ד), עמ' 47.

5 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 125-123.

6 דוד סמילנסקי, עיר נולדת, תל-אביב 1981. סמילנסקי, שהיה מהפעילים המרכזיים של אגודת 'אחוזת בית' ושימש זמן מה גם מזכיר הוועד, הרבה בתיאורים מפורטים ודקדקניים ולא חסך מקוראיו פרטים מחיי הציבור בארץ-ישראל. הוא בישר לקוראיו על קיומה הצפוי של הגרלת בתים ב-22 בפברואר 1909: [...] בשבוע זה יתחילו בחלוקת הקרקע, ובעוד ימים אחדים ידע כל חבר מקום מגורשו [...]'. ב-12 באפריל, יום לאחר המועד המקובל של טקס ההגרלה הכללית, הוא שלח מכתב נוסף ובו תיאור מפורט של ביקור חיים נחמן ביאליק ביפו, אבל לא הזכיר ולו ברמז את טקס ההגרלה. ניתן אולי לטעון שביקורו של ביאליק האפיל על כל דבר אחר, אולם במכתב דן סמילנסקי גם בנושאים אחרים, ורק לא בהגרלה. גם במכתבים הבאים, הסמוכים למועד ההגרלה, אין זכר לקיומה. בזיכרונות אחרים, שנכתבו סמוך למדי לאירוע, במלאות עשרים וחמש שנים למניין המקובל על פרנסי העיר, גם המעט הזה לא מוזכר, ראו: ידיעות עיריית תל-אביב (להלן: 'יעת"א),

ההיסטוריון אלתר דרויאנוב, שבשנת 1936 פרש בהרחבה את פרשת הקמת שכונת 'אחוזת-בית' ולא ויתר על שיבוץ של פרטים פיקנטיים בסיפורו, פסח על סיפור ההגרלה הססגונית, למרות שהסתמך על רישומי ועד 'אחוזת-בית' (שרובם לא שרדו), וגם על שיחות עם ראשונים.⁷

הפער בין התיאורים הנלהבים, אך המאוחרים, לבין שתיקת המקורות המוקדמים, מעורר תהיות. האם טקס ההגרלה אכן התקיים? ואם כן, האם הוא התרחש באופן המוכר מהתיאורים המקובלים? האם המשתתפים בהגרלה ייחסו לאירוע משמעויות סימבוליות? היכן נערכה ההגרלה והאם באמת קיימת עדות חזותית לקיומה? אגב התמודדות עם שאלות אלו, ייבחן במאמר זה התהליך שבו הלכה ונרקמה עם השנים האגדה העירונית בדבר ראשיתה של תל-אביב.

א. הדרך אל 'אחוזת-בית'

הכרת הנתונים הבסיסיים של פרשת קניית האדמות שיועדו לבניית השכונה מקשה לקבל כפשוטו את תיאור תהליך ההגרלה ההרמוני דלעיל. ערב ההגרלה עמד לרשות חברי האגודה שטח הגדול בהרבה מהשטח שנידרש לשישים מגרשים. כמו כן, היו בנחלה אזורים שנחשבו טובים ומבוקשים יותר מאחרים. כיצד בחרו החברים מתוך כל השטח שעמד לרשותם, את החלקה שיועדה לבניית שישים המגרשים שיוגרו לביניהם, כפי שתואר לעיל, בהגרלה פומבית?

מעיון בפרוטוקולים של ישיבות חברי 'אחוזת-בית' ומתיאוריו של דרויאנוב,⁸ מסתבר שחברי האגודה הקדישו הרבה מחשבה עד שנקבעו גבולות החלקה המיועדת לבנייה. לבסוף הוחלט שהבנייה תתבצע במרחב הבא: מהמגרש שיועד לגימנסיה 'הרצליה' בצפון ועד מסילת הרכבת בדרום. ומגבול החלקה המערבי, הקרוב לנווה צדק,

חוברת 6-7, 1934. בראיון להצופה, 11.4.1969, לרגל מלאות שישים שנים ל'אחוזת-בית', סיפר מנחם גילויץ שעקיבא אריה וייס הטיל את משימת האיסוף של הצדפים על ילדי החברים. בראיון הוא אינו מזכיר את מספר הצדפים מכל צבע. לעומת זאת, שלמה שבא שראיין את גילויץ לכתבה בדבר, 28.3.1969, גורס בשמו של גילויץ, שמכל צבע נאספו שישים צדפים. אם אכן דייק שלמה שבא בהבאת הדברים לדפוס, הרי שמנחם גילויץ הוא בעל הגרסה לגבי מספר הצדפים. בכתבה זו לא מוזכרים הילדים כאוספי הצדפים, כי אם הנוכחים במקום – 'האנשים'. לאחר שנים הסתפק מנחם גילויץ בתיאור לקוני למדי של המעמד בספר זיכרונותיו: '[...] אחרי שחלקו את השטח למגרשים הזמינו את כל חברי אחוזת בית למגרש ועשו הגרלה [...]'. מנחם גילויץ, איש העלייה השנייה ממייסדי תל-אביב ומרחיביה, תל-אביב 1975, עמ' 55.

7 אלתר דרויאנוב, ספר תל-אביב, תל-אביב 1936.

8 ארכיון היסטורי של עיריית תל-אביב (להלן: אעת"א), חטיבה 1, תיק 279; דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 142-69.

מזרחה לכוון המבנה הקיצוני ביותר שתוכנן לשכונה והוא מגדל המים, שצריך היה להימצא מחוץ לקו המתאר של בתי השכונה.⁹

למרות התנגדות חלק מהחברים, ניגשה ועדת הבניין ב-28 בינואר 1909, לקבוע את עקרונות חלוקת השטח למגרשים המיועדים לבנייה פרטית.¹⁰ בתום הפגישה הסתבר שהוועדה ייעדה את חלק הארי של האדמות שנרכשו להקמת שמונים ושבעה בתים, רובם על מגרשים בני כ-1000 אמ"ר (כחצי דונם) וחלקם גדולים יותר. היתרה נועדה להתרחבות עתידית ולבניית מבני ציבור. כלומר, כבר בחלוקה הראשונית היו יותר מגרשים לבנייה מהדרוש למספר החברים באגודה באותה עת.

יש הגורסים שמלבד שישים האנשים / משפחות שהיו חברים באגודת 'אחוזת-בית', קנו גם מספר אנשים פרטיים מגרשים לבנייה. אולם מדובר בכל מקרה בפחות אנשים מסך כל המגרשים שהיו בחזקת האגודה, וכיום מכירים בשישים ושישה (או בשישים ושמונה) אנשים / משפחות שמכונים 'המייסדים הראשונים'.¹¹ טענה אחרת היא שמגרשים מיוחדים הוקצו למורים של הגימנסיה. אולם מקובל עלינו, בהסתמך על דרויאנוב, שמגרשים הוקצו רק למורים שהיו חברי האגודה.¹² לכן, אין מדובר בחריגה מעבר למכסימום של שישים המגרשים שנדרשו להגדלה.

ועד 'אחוזת-בית' החליט שמחיר המגרשים לא יושפע מאיכות מיקומם היחסי בשטח, ושעל כל המגרשים יחול אותו הדין בעת ההגדלה, זאת על מנת שלא ייווצרו בשכונה החדשה 'רחוב העשירים (מיליוני) [מיליונרים]' ולצדו 'רחוב העניים'. אולם הוועד לא התנגד שלאחר ההגדלה יחליפו מגרשים ידיים בין החברים. אז, טען וייס, ובדיעבד הסתבר שצדק, יפעלו כוחות השוק ומי שיסכים לחילופין יוכל להרוויח כסף על השקעתו.¹³ בהתבסס על 'עיקרון השוויון' דלעיל וגם על הפריסה בפועל של עשרות הבתים הראשונים שנבנו, שהייתה מבוזרת למדי, ניתן לקבוע שב-11 באפריל 1909

9 אחד השיקולים העיקריים שהכריעו לגבי המגרש היה הלחץ שהופעל על חברי האגודה למקם את הגימנסיה על הגבעה הבולטת בשטח. מיקומה הפך לאבן הראשה ממנה נגזר התכנון כולו. השיקולים שהכריעו את צורת התכנון הסופית היו צרים ומצומצמים והיוו פשרה בין דעות רבות. הם לא לקחו בחשבון, מבחינת התשתית השכונתית (רחובות), צירי תנועה ראשיים ומיקום באר המים), התרחבות עתידית.

10 אעת"א, חטיבה 1, תיק 279 / 3.

11 מרדכי נאור ועמית לוינסון, 'מי היו 66 מייסדי תל-אביב', עידן, חוברת 3, עמ' 31-5. בארכיון ההיסטורי של העירייה גנוזות מספר עדויות מהתקופה ההיולית, המאפשרות להצביע לפחות על שני 'מייסדים' נוספים ומאפשרות ערעור על זיהויים קיימים. לסיכום מעודכן של פרשת המייסדים, ראו: שביט וביגור, ההיסטוריה של תל-אביב, עמ' 375-374.

12 דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 107. בהערה הוסיף דרויאנוב שהסיבה הייתה משום [...] שחששו להתנפלות מצד הערבים על הגימנסיה, ולפיכך בקשו המורים להיות סמוכים לה כל שעה.

13 אעת"א, חטיבה 1, תיק 279 / 3. הציטוט לקוח מתוך דבריו של וייס, שמרבית החברים הסכימו לו.

עמדו להגרלה כל המגרשים, והחברים הגרילו את מגרשם לא רק מתוך שישים מגרשים ספציפיים כפי שמסופר באגדה העירונית.

אולם התמונה מורכבת יותר: שטחם של המגרשים לא היה אחיד, כמו שלכאורה ניתן היה להבין מסיפורו של שלמה שבא. רובם אמנם היו בני כ-1,000 אמ"ר, אולם הייתה דרישה של חברים לאפשר גם רכישת מגרשים כפולים, בני 2,000 אמ"ר. כדרך הטבע, רוב המגרשים היו פנימיים, דהיינו גבלו בשלושה שכנים, אבל היו גם מגרשים פינתיים, שנחשבו לאיכותיים יותר והם נחשקו ביותר על-ידי החברים (למרות 'עיקרון השוויון'). גם נתונים אלה מקשים על קבלת התיאור המקובל של הגרלה אחת ויחידה שנערכה באמצעות שישים צדפים לבנים ושישים צדפים אפורים. ואכן, כך חשבו גם חברי הוועד, שהחליטו ב-31 במארס, 11 יום בלבד לפני המועד המקובל של ההגרלה, שכל חבר שיהיה מעוניין להשתתף בהגרלה ישליש [...] אלף ושבע מאות חמישים פר' [פרנק] לכל אלף אמה קרקע ועוד 300 פר' הוספה אם רצונו לזכות במגרש שבפינת שני רחובות והוא אומר להשתתף בהגרלה מיוחדת זו [...]'.¹⁴ מכאן, שצריך היה לקיים לפחות שני הליכי הגרלה נפרדים. האחד, בין המבקשים לרכוש מגרש סטנדרטי, והשני, בין המבקשים לרכוש מגרשים פינתיים. ומה לגבי הגרלה אפשרית שלישית בין המבקשים לקנות מגרשים כפולים?¹⁵

הפרוטוקול של ישיבת הוועד מ-31 במארס 1909, מספק נתונים נוספים לגבי תהליך ההגרלה. מי שביקש להשתתף בהגרלה היה חייב, כתנאי להשתתפותו, לסלק את חובו לאגודה עד מועד ההגרלה. דרויאנוב דיווח: [...] 'ואמנם ארבעים ואחד חבר הספיקו להכניס לקופה את הכסף, שהוצרכו להכניס [...]'. ואז 'בכ' ניסן תרס"ט נתקיימה ההגרלה הראשונה', שבה השתתפו ארבעים ואחד חברים בלבד, ולא שישים כפי שמסופר באגדות.¹⁶ חיזוק נוסף לכך ואף הסבר לשאלה מדוע לא כל חברי 'אחוזת-בית' ניגשו להגרלה ב-11 באפריל, סיפק הסופר י"ק סילמן, מראשוני החברים: 'ולא רבים היו שבאו אל ההגרלה כי עדיין כרסמה אותם מחשבה: בודאי לא יצא כלום מכל זה [...]'.¹⁷

עיון באזכורים הבודדים ששרדו מאפשר לשחזר את תהליך ההכנות להגרלה. כחודשיים ומחצה לפני מועד ההגרלה, בפברואר 1909, בוצעה חלוקת השטח לשמונים ושבעה מגרשים המיועדים לבנייה. בפרוטוקול הישיבה נותר תיאור מפורט של חלוקת

14 דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 107. ב-1 באפריל 1909 נשלחו מכתבים לחברי אגדתנו ובו פורטו התנאים שיאפשרו להם לגשת להגרלה. בנוסף לתנאים דלעיל נדרשו החברים לחתום על שטרות התחייבות של 500 או 1000 פרנק לביטחון הלוואה שהוועד ביקש להשיג לרכישת אדמות נוספות. מוזיאון היסטורי של עיריית תל-אביב – יפו [מוזיאון היסטורי], אוסף 'אחוזת בית', תיק 2.

15 למעשה נדרשו להגריל פחות משישים מגרשים, שהרי שניים לפחות הוקצו למורים ללא הגרלה.

16 דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 107. הוא מפנה את הקורא לפרוטוקול שלא שרד.

17 דאר היום, גיליון מיוחד, יוני 1934 (ללא תאריך).

המגרשים, וייתכן אף שצוירה ביד חופשית סכימת פריסה בסיסית של המגרשים.¹⁸ ב-31 במאוס נקבע מועד להגרלה, אולם הרשות לגשת להגרלה לא הייתה פתוחה לכל חברי האגודה, אלא רק לאלה שישלישו עד המועד הנקוב להגרלה את כל הסכום שנקבע כמחיר המגרש והפיתוח הסביבתי. הכוונה המקורית של הוועד הייתה לקיים בין המועמדים הכשירים עד שלש הגרלות. האחת – בין החפצים לרכוש מגרש גדול בן 2000 אמ"ר, השנייה – בין המבקשים לעצמם מגרש פינתי, והשלישית – בין המסתפקים במגרש סטנדרטי בן 1000 אמ"ר. המחירים שנדרשו החברים לשלם עבור המגרשים היו שונים בהתאמה. לעומת זאת, מיקומו היחסי של המגרש בתוך גבולות השטח לא השפיע על מחירו, כל המגרשים היו שווים לצורך ההגרלה, וכולם, כל 87 המגרשים (ואולי אף יותר בשלב זה), עמדו להגרלה.

כאמור, על-פי דרויאנוב (וכך ניתן להבין אף מסילמן), רק ארבעים ואחד חברים עמדו בתנאים הללו, שפירושם המעשי היה לגשת לבנייה ללא הסתייעות בהלוואה של הקרן קימת לישראל. אלה שעמדו בכל התנאים, הם שהגדילו את המגרשים באירוע שהתקיים ב-11 באפריל 1909. חלוצים שהלכו לפני המחנה.

ב. הגרלת המגרשים

לקראת חודש אפריל גבר לחצם של חברים רבים להתחיל לבנות מבלי להמתין לאישור הבנק להלוואה המיועדת לבנייה שהעמידה עבורם הקרן הקימת. בזיכרונותיו כתב עקיבא אריה וייס: 'בחול המועד פסח יכולנו כבר להגדיל את [...] המגרשים בשביל החברים ששילמו במלואו את מחיר האדמה וההוצאות'.¹⁹ מרגע שהוחלט על ההגרלות ועל מועדן, חשש וייס מפני ניסיונות של חברי האגודה להשפיע על ההגרלות בשיטות

18 אעת"א, חטיבה 1, תיק 279 / 3.

19 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 123. מקובל לראות במתחים שבין חברי האגודה, בחוסר האמון ששרר ביניהם ובהאשמת בכירים בשחיתות (ראו חילופי הדברים וההשמצות הפומביים שהתפרסמו בעיתון הצבי בחודשים פברואר – אפריל 1909) כגורמים שהניעו את הוועד להזדרז ולהכריע לטובת ביצוע ההגרלה ב-11 באפריל. אולם ניתן להצביע על סיבה נוספת לעשות זאת מבלי להמתין להסרת מכשולים שונים, שעדיין עיכבו את העברת הבעלות המלאה על הקרקע מהמוכרים לקונים, ומבלי להמתין שכל החברים יגייסו את סכום הכסף הנדרש. בחודשיים שקדמו להגרלה גדלה התסיסה נגד השתלטותו של בנק אפ"ק על האגודה באמצעות כפיית חברים, פסילת חברים ותיקים ועיכוב מתמיד של העברת הכספים על חשבון ההלוואה לשם העמקת תנופת הפיתוח הסביבתי. רבים מהחברים קראו להתנתק מהקשר עם הבנק ודחפו להתחיל בבנייה עצמאית של השכונה, גם אם תהיה בשלב זה קטנה יותר משישים בתים. היה זה וייס שעמד זמן רב בפרץ, לא הסכים לוותר על חלומו לשכונה מתוקנת וגדולה, ולכן גם בלם את תהליכי ההתפרקות. בשלב מסוים, ב-31 במאוס 1909, הכריע הוועד על הליכה עצמאית במנותק מהבנק. כאשר החלה הבנייה העצמאית בשכונה החדשה החל הבנק לחזר אחר התושבים והסכים לתת הלוואות גם למספר קטן של בונים. ההסדר הסופי עם הבנק, שבו התחייבו התושבים כולם לערבות הדדית, הושלם רק לאחר שניכנו כבר כמחצית מהבתים. ראו הפרוטוקולים באעת"א, חטיבה 1, תיק 279.

שונות, ואולי אף לזייף תוצאות. הוא ניסה להגן על התהליך בתחבולות שונות. אחת מהן הייתה החלטתו להפתיע את כולם ולרשום ' [...] את שמות כל החברים הראויים להשתתף בקלפי, לא על פתקאות של ניר, כי אם בתוך צדפים לבנים, מאלה המצויים על שפת הים או בגבעות החול הסמוכות. ואילו את המספרים של המגרשים [...] [לרשום] בתוך צדפים בעלי צבע אחר [...]', וכך לא ניתן ' [...] היה להכין מראש ערעורים'.²⁰ לבחירה בצדפים לא הייתה שום משמעות מיסטית או רצון לסמל, כפי שגרס שלמה שבא, 'כי עיר הקמה מן הים והחולות צריכה להיוולד בצדפים, שהם מן הים והחול'.²¹ הצדפים היו דווקא עדות ארצית ותזכורת כואבת לחשדנות, לתככים ולמריבות ששררו בין החברים, בני אדם בשר ודם.

ל-11 באפריל זימן הוועד את חברי האגודה להשתתף בתהליך ההגרלה. לטענת וייס, הוא זה שכתב את תקנון ההגרלה, והוא זה שהנחילו לקהל שהתאסף ב'מקום המיועד', שאת מיקומו אין הוא מציין במדויק. כל שוייס זכר לגבי מיקום טקס ההגרלה היה שהיא התבצעה ' [...] על מגרשי היישור [של הקרקע] ליד שדרות רוטשילד'.²² ארבעים ואחד החברים שענו לדרישות, עמדו להגריל את מגרשיהם מתוך סך כל המגרשים הסטנדרטיים והמגרשים הפינתיים. וכפי שזכר וייס, מדובר היה בשתי הגרלות שנערכו ברצף, אחת אחר השנייה. הראשונה, ' [...] הגרלת המגרשים שבפינות הרחובות', והשנייה, ' [...] הגרלת המגרשים הרגילים'.²³ בניגוד לנאמר אצל שבא, בדבר שני ילדים שהוציאו בחגיגות את הצדפים, סיפר וייס שרק ילד אחד עשה במלאכה. וייס לא זכר את שמו של הילד, אבל סילמן סיפק פתרון לתעלומה. היה זה משה, בנו של חבר האגודה אברהם פוגל, שניקרא להוציא את הגרלות, והתוצאות נרשמו מיד ' [...] בפרטיכל מיוחד לעיני כל הקהל'.²⁴ וכך, סיכם וייס בספרו, התנהלו ההגרלות 'בלי

20 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 124-123. האם היו אלה אכן צדפים או חלוקי אבן? ואולי חומר קשיח אחר? לכאורה אין אמינה כעדותו של בעל הדבר עצמו, אולם העדות היחידה והמוקדמת ביותר שתומכת בכך שלא פתקי נייר שימשו להגרלה, אינה מזכירה שימוש בצדפים. י"ק סילמן מספר בעדותו משנת 1934: 'וכל "גורל" היה גדול. מעשה מקשה. איזה מין חתיכה אמנותית, שלא ראינו כמות בגרלות'. לפי סילמן, יזמתו של וייס למניעת זיופים לא התקבלה בלב קל על-ידי הנוכחים במקום: ' [...] ומתוך שלא היינו בקיאים בדבר יכולנו ח"ו [חס וחלילה] להכשל, שהגרלות הכבדים הגדולים שלמטה ישארו למטה ושלמעלה ישארו למעלה [...]'. דאר היום, יוני 1934. דהיינו, ייתכן מאד שגם חלוקי אבן חלקים, האופייניים לשפת ים ולחולות הסמוכים לו, שימשו כגורלות באותו מעמד.

21 שבא, עיר קמה, עמ' 60.

22 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 124.

23 שם.

24 שם; דאר היום, יוני 1934.

טענות ומענות, בעוד שאחרים זכרו מסכת ארוכה של ערעורים וסכסוכים בקשר להגרלת המגרשים שערכו לאחר מכן את תחילת הבנייה.²⁵

מי היו אלה שהגרילו את המגרשים? אין לדעת זאת בוודאות. הפרוטוקול המקורי שנרשם על גבעת החול במעמד ההגרלה לא שרד. לימוד רשימות הנוכחות באסיפות החברים מעלה שכחודשיים לפני ההגרלה מנתה אגודת 'אחוזת-בית' חמישים ושישה חברים בלבד. לבנק אפ"ק, שנבחר להעניק את ההלוואה שהעמידה הקרן הקימת לאגודה, הייתה השפעה מכרעת על רשימת החברים. למרות שבאגודה שללו את התערבות הבנק בתהליך בחירת המועמדים לחברות, נהגו מנהלי הבנק להתעלם ממורת רוחם ולפסול מועמדים לחברות.

ניתן להצביע על שני שיקולים עיקריים של הבנק לפסילת מועמדים: האחד – מידה נמוכה של חוסן פיננסי, והשני – מקום מגוריו. הבנק לא רצה להתעסק עם דיירי משנה ושוכרים בבואו לגבות את תשלומי ההלוואה, ולכן דרש שבעלי הנכס יתגוררו ביו. לעומת זאת, בנק אפ"ק לא התנגד לקונים חופשיים. אולם עד שלא התמלאה מכסת שישים הלווים, עשו מנהלי הבנק הכל על מנת לשכנע אפילו את אלה שלא נזקקו להלוואה, ושרצו לקנות את הקרקע בלבד מבלי להיות בעלי חוב לבנק, להצטרף לשורות הלווים. בכך ביקש שגם הם יהיו ערכים לקבוצה. בפברואר 1909 כפה הבנק על האגודה לצרף כחברים עוד עשרה אנשים שהוא הציע את שמם, למרות שחלקם לא פנה קודם לכן לוועד בבקשה להתקבל לאגודה. בתום ויכוחים רבים אושרו המועמדים החדשים. מכאן עולה לכאורה, שלקראת מועד ההגרלה היו לכל היותר שישים וששה חברים רשומים (ללא הקונים החופשיים) באגודת 'אחוזת-בית'.

בחודש אפריל הסתבר, שלמרות מאמציו של הבנק, רק ארבעים ואחד חברים חשו בשלים מבחינה פיננסית לבנות. מאחר שהבנק עמד בסירובו להלוות לפחות משישים חברים, ומאחר שהמריבות הפנימיות בין החברים איימו לפרק את החבורה, הוחלט לגשת להגרלת מגרשים ולבנייה ללא הסכמת הבנק, מתוך תקווה שבכך הם כבר יניעו את הבנק להצטרף לפרוייקט, הנחה שהתבררה כנכונה.²⁶ מתי, האם וכיצד נערכו

25 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 124; יע"א / 2 / עמ' 26. לתיאור ממצה של התארגנות אגודת 'אחוזת בית' ודרך הייסורים של רכישת המגרש, ראו: יוסף כ"ץ, 'חברת 'אחוזת בית' – הנחת היסודות להקמתה של תל-אביב', קתדרה, חוברת 33 (אוקטובר 1984), עמ' 191-161.

26 מעקב אחר הפרוטוקולים מעלה שלכל אורך התקופה לא הצליחה אגודת 'אחוזת-בית' לייצב את הרכבה וככל הנראה היא לא מנתה אף פעם שישים חברים, עד אשר בנק אפ"ק החל בחודש שבט תרס"ט להציע מועמדים משלו לחברות באגודה. המספר שישים היה 'האידיאל' שאלי חתרו מייסדי האגודה להגיע. זה היה מספר שלדעתם יבטיח איכות חיים שונה מאשר בשכונות האחרות ואם הם לא יתעקשו עליו הם ידמו, לפי ע"א וייס, לשכונת נווה שלום [...] עם חלאה ורפש ומחלות עיניים [...]. אעת"א, חטיבה 1, תיק 279. רשימת המגרלים מ-כ' בניסן לא שרדה ולכן לא נוכל לומר בוודאות מי הם היו.

הגרלות נוספות? מניתוח החומר ששרד ניתן לומר בוודאות כמעט מלאה שלא התקיימו הגרלות פומביות נוספות.²⁷

ב-12 באוקטובר 1909 נחתם חוזה ('האמנה') לקבלת ההלוואה לבנייה בין חברי 'אחוזת בית' לבין בנק אפ"ק. שישים חברים קיבלו הלוואה. בנוסף נקבעו כ'מייסדים' עוד ששה חברים שלא קיבלו הלוואה – שישים ושישה, ששמותיהם חקוקים על לוח הזיכרון לראשוני העיר בשדרות רוטשילד בתל-אביב. ארבעים ואחד הראשונים פילסו את הדרך לכל השאר.²⁸

ג. 'טוב מראה עיניים...?' – הנצחת מעמד הגרלת המגרשים

האם טקס הגרלת המגרשים הונצח למזכרת? מקובל שקיימת עדות מצולמת שצילם אברהם סוסקין. שלמה שבא תיארה כך: 'על לוח הזכוכית נצוד לנצח מראה האנשים המקובצים בין החולות, המגרילים את מגרשי בתיהם, תמונת הולדתה של העיר [...]'.²⁹ תמונה זאת מופיעה כיום בכל פרסום כמנציחה את 'רגע' ייסודה של העיר תל-אביב. אולם מה באמת ניתן ללמוד מתמונה זו? מבלי שנדע את המסורת הנלוות לתמונה (או למעשה את המסורות השונות), כל שנוכל לומר הוא, שמדובר בהתכנסות פומבית. מדוע אין לנו תמונות נוספות מטקס ההגרלה? האם רגע דרמטי שבו ילדים מוציאים צדפים מכובע לא היה ראוי להנצחה? עקיבא אריה וייס היה ער ל'דלות החומר' ובזיכרונותיו תירץ את הסיבה: ' [...] התמונה [...] מראה את קהל החברים ביום ההגרלה, בעת הקראת התקנות [ככל הנראה על-ידי וייס עצמו]'.³⁰

בתמונה נראה קהל שמתגודד בשטח חולי-מישורי ובמרחק מה, על גבעה קטנה, עומד אדם שנושא אולי דברים או שמתעתד לשאת דברים בפני הקהל. כאשר בוחנים ביתר עיון את התמונה המיוחסת להגרלה, ניתן להסיק שמדובר בהתכנסות שעדיין לא החלה (או שהיא ממש בראשיתה). בצד שמאל של התמונה ניתן להבחין באנשים שזה עתה מגיעים וממהרים להספיק לכנס. אחרים מנצלים את פסק הזמן והם עדיין שוכבים או יושבים על-גבי החול. נוספים מתגודדים בשורה האחורית, אוכלים או מעיינים במשהו, וגם רבים בשורות הראשונות מפנים את גבם למנהל ההתכנסות. שלמה שבא ידע לתת בתמונה סימנים מובהקים. הוא זיהה ביושבים ובמתגודדים משפחה ששמה

27 ניתן לשחזר את שהתרחש לאחר מכן מעדויות עקיפות. ראו לדוגמה מכתבו של בער (דוב) זוסמנוביטץ (זוסמנוביץ') שביקש להתקבל כחבר באגודה לאחר מועד ההגרלה הראשונה. אעת"א, חטיבה 1, תיק 41.

28 ההחלטה על זהות המייסדים ומי שאינם כאלה אינה פשוטה. ראו: שביט וביגר, ההיסטוריה של תל-אביב, עמ' 375-374.

29 שבא, עיר קמה, עמ' 60.

30 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 124.

תמונת טקס הגרלת המגרשים? 1909
[באדיבות מוזיאון ארץ-ישראל בתל-אביב, צלם: אברהם סוסקין]

כבר עלה בגורל והיא "מחפשת במפה" את מגרשה. את האישה שרצה ותינוק בזרועותיה, הוא זיהה כיהודית הררי.³¹

ככל הידוע, עד שנת 1925 לא פורסמה בפומבי שום עדות מצולמת המיוחסת לטקס הגרלת המגרשים, או לאירוע פומבי כלשהו הקשור לאגודת 'אחוזת-בית' לפני 11 באפריל 1909 או במועד זה. כמו כן, אין כל עדות לכך שמישהו מחברי האגודה קיבל או רכש עד אז והחזיק באופן פרטי תמונה כזאת. בשנת 1925 (או 1926) פרסם אברהם סוסקין ספר צילומים על תל-אביב. מראות העיר באותה עת, מול מראות תל-אביב בראשיתה. התמונה שמקובל לזהותה כיום כמייצגת את טקס ההגרלה, ומשמשת ציון דרך בתולדות העיר, מופיעה גם היא בקובץ זה. סוסקין הוסיף כותרות לתמונות. בדברי ההסבר לתמונה הנדונה ציין שמדובר ב'האסיפה המייסדת של תל-אביב', ואף טרח והוסיף תאריך: '1908'.³²

בשנים 1925–1926 הופיעו מספר פרסומים נוספים בהם שובצה התמונה ובכולם היא ייצגה את טקס האסיפה המייסדת של השכונה, או את טקס הנחת אבן הפינה

31 שבא, עיר קמה, עמ' 60.

32 אברהם סוסקין, תל-אביב, תל-אביב 1925 [1926].

לשכונה כולה או לבית הראשון בה.³³ זאב וילנאי, ששיבץ את התמונה בספרו, ידע למקד יותר את התאריך: 'הנחת אבן היסוד לשכונה אחוזת בית-ראשיתה של ת"א. בחול המועד סוכות שנת תרס"ט 1908'.³⁴ ידוע על אסיפה כללית שנערכה בחול המועד סוכות תרס"ט (אוקטובר 1908), שבה שימש עקיבא אריה וייס כיושב ראש, אולם לא ידוע שהיא התקיימה תחת כיפת השמיים ובפרוטוקול של האסיפה לא מוזכר, ולו גם ברמז, דבר קיומו של טקס פומבי להנחת אבן פינה לשכונה שנערך זה עתה.³⁵ במערכת הבחירות לעיריית תל-אביב, שהתקיימה בשנת 1935, פרסם מאיר דיזנגוף מודעת בחירות שבה שובצה התמונה לצד מראה עדכני של העיר. הכיתוב במודעה אמר בין השאר: '[...] בשנת 1908 יצא דיזנגוף לדרך הישרה [...] בדרכו זו הפך את החלום למציאות!'³⁶

כלל לא ברור כיצד תמונה שזוהתה על-ידי הצלם כ'אסיפה מייסדת', זוהתה גם כתמונת טקס הנחת אבן פינה לשכונת 'אחוזת-בית'. אין שום עדות שנערך טקס רשמי כזה (זאת בניגוד לטקס הנחת אבן פינה לגימנסיה 'הרצליה' או לשכונה 'חברה חדשה',

33 באותה שנה הפיצה קרן היסוד חוברת בשם *TEL-AVIV*, ובוחרת זו עדיין לא מופיעה התמונה. ב-1929, בחוברת נוספת באותו שם, מופיעה כבר התמונה (עמ' 4) ושם הכיתוב הוא: 'The meeting which resulted the founding of Tel-Aviv in 1908' מסריקת מרבית הפרסומים שיצאו על אודות תל-אביב משנת 1909 ואילך, מסתבר שהפעם הראשונה שהתמונה התפרסמה בפומבי הייתה בשנת 1925. ככל הנראה, סוסקין הפיץ את התמונה לפרסום לאחר שהחליט להוציא לאור את ספרו. בגיליון חודש ספטמבר של אלטגייילנד, עיתון אידי שהופיע בוורשה, התפרסם מאמר העוסק בבהלת המגרשים בעיר ובהתייקרותם. מופיעה שם התמונה, שתפקידה להמחיש לקורא איך נראתה תל-אביב בעבר, ממש על סף בניית הבית הראשון. בצמוד לה נכתב: 'תמונה זו היא משנת 1909, זאת אומרת סך הכל מלפני 17 שנים. החבורה מניחה את אבן הפינה הראשונה של הבית הראשון בתל-אביב. כיום תל-אביב היא עיר מודרנית'. 'יערי-פולסקין שכתב ביוגרפיה של מאיר דיזנגוף (מ. דיזנגוף, חייו ופעילותו, תל-אביב 1926), שיבץ את התמונה בספר (משמאל לעמ' 56) והכיתוב: 'הנחת אבן הפינה של שכונת תל-אביב', ללא ציון שנה.

34 זאב וילנאי, מדריך ארץ-ישראל, תל-אביב 1947, עמ' 11. הכיתוב אצל וילנאי הוא בעייתי הן מבחינת התאריך והן מבחינת זיהוי האירוע, ואין דרך לברר מהיכן שאב את המידע לגבי סוג האירוע ומועדו. ייתכן שהוא התבסס על זיהוי התאריכים המוטעה שפורסם בכתבה ביעת"א, 'חוב' מס' 2, אבל ביקש להתאים אירוע כלשהו, טקס הנחת אבן-פינה, למועד זה. שנים לאחר מכן הוא שינה את גרסתו וקבע שמדובר בטקס הנחת אבן-פינה לשכונה שהתקיים בחודש סיוון תרס"ט, לאחר מועד ההגרלה, כסמוך לתחילת בניית הבית הראשון בשכונה. זאב וילנאי, אריאל, אנציקלופדיה לידיעת ארץ-ישראל, תל-אביב 1980, עמ' 8087.

35 בפרוטוקול האסיפה הכללית מחול המועד סוכות תרס"ט לא כתוב היכן התכנסה הישיבה (לעתים, כאשר התכנסו במקום מוגדר נכתב הדבר בפירוט, לדוגמא, בקלוב 'ישרון'). אם כן אין בידינו עדות פוזיטיבית היכן נערך הכנס והאם הוא צולם. אולם ידוע שעד חודש שבט תרס"ט, בעקבות מהפכת 'התורכים הצעירים', נמנעו יהודי יפו, עד כמה שניתן, מלקיים עצרות פומביות תחת כיפת השמיים, שמה תתפרשנה כבעלות אוריינטציה פוליטית.

36 מתוך האוסף הפרטי של מיקי כהן לבית שלוש. באדיבותה של שולה וידריך.

כרזת הבחירות של מאיר דיזנגוף, 1935
[באדיבות מיקי כהן לבית שלוש]

שנחוגו ברוב עם). ניתן לטעון שהמדובר רק בהבדלים סמנטיים, ושכינוס האסיפה המייסדת הוא גם טקס הנחת אבן פינה, כמו גם טקס הגרלת המגרשים. אולם, בעוד שלגבי הגרלת המגרשים קיימים אזכורים רבים במקורות, אין שום עדות (למעט נאום, מפוברק ככל הנראה, של מאיר דיזנגוף בסרט 'זאת היא הארץ' משנת 1934) לקיומו של טקס הנחת אבן פינה לשכונה. אילור התקיים אירוע כזה, סביר להניח שהיו מוזמנים אליו אישים רבים.

כיצד התגלגל אם כן הזיהוי של הצילום, שיוחס על-ידי הצלם עצמו לאספה 'מייסדת' בשנת 1908,³⁷ והיה לבסוף לתמונת הגרלת המגרשים שנערכה מספר חדשים

37 בארכיון העבודה נמצאים לוחות צילום ויומנים של סוסקין בהם נרשמו כל תמונות האישים שצילם. זיהוי התמונות והמצולמים נתון בסדר 'אלף-בית' ומחולק על-פי השנים בהן צולמו התמונות. התאריך שציין סוסקין היה השנה הכללית בלבד. יומן שנת 1908 לא נמצא בארכיון, אולם היומנים כוללים רק את רישום צילומי האישים ולא את רישום התמונות הכלליות שצילם. ברור לחלוטין שאלה אינם יומנים שכתב סוסקין בזמן ההתרחשות. בשנת 1957 הוא ביקש למכור את אוסף תמונותיו ל'מוזיאון הארץ'. בעזרת הצלם של עיריית תל-אביב – יפו, ערך את הטבלאות ורשם את הדברים (על-פי עדות בתו, תמרה מאני, הרשימות נרשמו בכתב ידו של אביה) על בסיס הרישומים שנמצאו על הקופסאות בהן אוחסנו לוחות הצילום ומתוך זיכרונו. העסקה לא יצאה לפועל ולימים

לאחר מכן, באפריל 1909? הראשון שקישר בין התמונה לבין מעמד ההגרלה היה דרויאנוב בספר **תל-אביב**, שיצא לאור בשנת 1936. אצלו מופיע הזיהוי: 'אספת ההגרלה הראשונה'.³⁸ מאז שיצא לאור, נחשב הספר ל'אורים ותומים' של תולדות תל-אביב וכמייצג את ההיסטוריה הרשמית של העיר. מאז ועד היום היה הסימן שנתן דרויאנוב בתמונה לעובדה ניצחת, המשוכפלת ומשכפלת את עצמה שוב ושוב.

דרוואנוב לא ויתר על שיבוץ סיפורים פיקנטיים בספרו. היו אף שהאשימו אותו, שהוא פיארו ורומם את מאיר דיזנגוף מעל ומעבר לחלקו האמיתי בפרשת הקמת 'אחוזת בית'. זיהוי התמונה כצילום טקס ההגרלה, מופיע בספרו בצמוד לסיפור אחר (שהופיע גם הוא לראשונה ברבים רק עם פרסום הספר, ושגם אותו משכפלים מאז שוב ושוב), והוא, שטקס ההגרלה נערך על המגרש שאותו הגריל מאיר דיזנגוף ושעליו ייבנה את ביתו.³⁹ 'היד הנעלמה של ההיסטוריה' היא שכיוונה והיא שקישרה בין המיקום ההיסטורי של טקס ההגרלה – או ראשיתה של העיר – לבין ביתו של האיש שכונה עוד בחייו 'אבי העיר'.

נניח שהתמונה אכן מנציחה את טקס ההגרלה. בתמונה רואים קהל שמצטופף בשטח חולי-מישורי, תחוח למדי, למרגלות הדיונות שמסביב. אם נקבל את הזיהוי של דרויאנוב, שההגרלה התקיימה על מגרשו של דיזנגוף, הרי שהקהל ניצב בערוץ הוואדי שהיה לימים שדרות רוטשילד ומנהל הטקס, כפי שוייס זיהה את עצמו בתמונה (האדם העומד מול הקהל), ניצב על אתר המגרש עצמו, והצלם עומד על הגבעה שמנגד. היטל הצל האלכסוני שבתמונה מעיד שהתמונה צולמה בשעות אחר-הצהריים.⁴⁰ כיוון הצל, משמאל התמונה לימינה (ממערב למזרח), מכיוון המבט של הצלם, מעיד בבירור שהטקס לא התקיים על מגרשו או בסמוך למגרשו של דיזנגוף (מגרש 43), אלא דווקא ממול, בסמוך או על מגרשם המשותף של זילבר ובריסקר (מגרש 51), ודווקא הצלם הוא שעומד על מגרשו של דיזנגוף.

לא זאת אף זאת, שורת ההגיון נותנת שלא הייתה שום סיבה לגרור את הקהל לטקס הגרלה בקצה המזרחי של שטח 'אחוזת-בית', בסמוך לאתר שיועד לבאר המים. מדובר במרחק הליכה של כמה מאות מטרים מנוה-צדק, וכקילומטר אחד מדרך המלך ליפו,

הועברו מרבית לוחות האישים לארכיון העבודה ולוחות הצילומים הכלליים למוזיאון ההיסטורי של עיריית תל-אביב. לוח הזכוכית של הצילום המדובר לא נשמר ואין יודעים מה עלה בגורלו.

38 דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 108. למרות שזיהוי זה הפך למקובל ביותר, לא נעלם גם הזיהוי של 'האסיפה המייסדת' וניתן למצאו, לצד טקס ההגרלה, בפרסומים שונים משנות השישים המאוחרות. שם, עמ' 107.

40 גם על-פי עדותו של מנחם גילויץ נערכה ההגרלה בשעות אחר הצהריים. הצופה, 11.4.1969.

דרך שכם, בדיונות חול עמוקות ותחוחות. זאת בשעה שניתן היה לבצע את ההגרלה בכל מקום אחר בשטח, קרוב יותר למקומות מגוריהם של החברים.⁴¹

ניתן אולי להבין בחירה במקום מיוחד בעומק השטח, אם ב-11 באפריל היה לו משמעות מיוחדת בעיני חברים. וילנאי, שבוודאי היה מודע לקביעתו של דרויאנוב, הציע זיהוי אחר, על-פיו הכינסו להנחת אבן פינה נערך על הגבעה ' [...] במקום בו כעת בנין הגימנסיה הרצליה ופרשת הרחובות הרצל ואחד העם'.⁴² לנקודת הציון שהציע נודע הגיון פנימי חזק יותר מאשר למקום סתמי וחסר ייחוד בעומק המגרש, דווקא במקום שעתיד להיות מגרשו של דיונגוף. ראשית, ההגעה אליה אינה מטריחה את הקהל מרחק רב משכונת נווה-צדק, ושנית, יש בה כדי לשמש נקודת ציון ראויה להתכנסות, מקום שרבים, כך ניתן להניח, יכלו כבר לזהותו. מיום שהתפרסם ברבים שאגודת 'אחוזת-בית' רכשה את השטח, הייתה גבעה זו, עליה עתידה הגימנסיה להיבנות, לאתר טיולים מקובל בקרב יהודי יפו.⁴³

לא ניתן לשחזר את מקורות המידע של וילנאי, וכבר הבענו ספק בנכונות המידע ששימש אותו. גם בזיכרונותיו של וייס אין זיהוי מוגדר לגבי מקום ההגרלה. הוא הסתפק כאמור בהערה שההגרלה נערכה על גבעת חול 'ליד שדרות רוטשילד', וזה יכול להיות בעצם כמעט בכל מקום. אולם דווקא לשון העמימות שנקט בה וייס יש בה כדי לערער את גרסת דרויאנוב. סביר להניח שאם מיקום טקס ההגרלה היה על מגרש הגימנסיה, או על מגרשו של דיונגוף, סמוך לאתר קידוח באר המים; לוייס האחראי לביצועו לא היה קושי להצביע על מיקום מדויק יותר.

בשנות העשרים אישר דיונגוף ליערי-פולסקין לכתוב עליו ביוגרפיית-ביניים. בספר מופיעה התמונה, אולם היא לא זוהתה כטקס הגרלת המגרשים ולא נרמז שההגרלה נערכה על מגרשו של הגיבור. התמונה זוהתה כ'הנחת אבן הפינה של שכונת תל-אביב' ללא ציון שנה. בסרט של ברוך אגדתי משנת 1934: 'זאת היא הארץ', 'שיחזור' דיונגוף (ששיחק בסרט את עצמו) את הצילום הידוע. בטקסט שחיבר, ובנאום שנשא בסרט, הוא לא הזכיר שבהזדמנות בה צולם האירוע, התקיים במקום טקס הגרלת מגרשים אלא רק

41 על קשיי התנועה בדיונות ניתן ללמוד מביקורו בשכונה של החכם-באשי הראשי, חיים נחום מקושטא, בקיץ תר"ע (1910): [...] ורצה להכנס בעגלתו לרחוב הראשי, רחוב הרצל ולהגיע לגמנסיה [...] הוא היה מוכרח לרדת מהעגלה וללכת רגלי מרחוב שכם [דרך יפו - תל-אביב] [...] עד בואו לבנין הגמנסיה ר' חיים-נחום עם בני לויתו שרכו את דרכם בחול עמוק כחצי שעה, עד הגיעם למחוז חפצם [...]. סמילנסקי גם הותיר תיאור של הטופוגרפיה באזור קידוח הבאר: [...] זאת היתה הגבעה הגבוהה ביותר בין ערמות החול. הגובה הטופוגרפי של הגבעה [...] למעלה מ-40 מטר מעל פני הים [הגובה הממוצע של הדיונות היה כ-15-18 מטר מעל פני הים]. [...] העמק שהשתרע בקרבת גבעת הבאר הוקצע לשורות העצים הראשונות [...] גבעות חול הגבוהות ביותר באזור זה נשפכו לתוך העמק [...] [ש]הפך מישור [...]. אעת"א, אוסף סמילנסקי, תיקים 42-41.

42 וילנאי, מדריך ארץ-ישראל, עמ' 11.

43 סמילנסקי, עיר נולדת, עמ' 79.

טקס הנחת אבן פינה לשכונת 'אחוזת בית'. לא נותר אלא לדחות את הזיהוי של התמונה כמראה התרחשות שהתקיימה על מגרשו של דיזנגוף.

מה הביא את דרויאנוב לזהות את התמונה כהנצחת טקס ההגרלה? בשנת 1932, לקראת חגיגות החצי-יובל לעיר (בשנת 1934), נקבצה יחדיו חבורת אנשים על מנת להוציא לאור ספר שיספר את תולדות העיר מראשיתה. לקראת כינוס העמותה הופץ ברבים עלון שהסביר את מטרות המפעל. במרכזו שובצה התמונה הידועה ומתחתיה נכתב: 'ממראות תל-אביב: אספת היסוד על קרקע תל-אביב בשנת התרס"ח'. לאחר זמן מחק דרויאנוב את הכתוב באחד מעותקי העלון ושרכט בעיפרון בכתב ידו: 'אספה בדבר ההגרות, על מגרשו של דיזנגוף'.⁴⁴ כתב ולא יסף, ולא נמצא שום רמז בניירותיו לשאלה כיצד הוא הגיע למסקנה זאת.

האם ייתכן שגם הוא, ממש כמונו, ביקש להבין מתי הייתה 'אסיפה מייסדת' בשנת תרס"ח או בשנת 1908, ולא מצא לכך תשובה בפרוטוקולים? האם היו אלה דוד סמילנסקי, מזכיר העמותה, ומאיר דיזנגוף, ש'סייעו' לו בזיהוי החדש? או אולי הוא עצמו 'השלים פערים', והציע זיהוי שונה לתמונה על-סמך האירוע הפומבי היחיד של אגודת 'אחוזת-בית' שיכול היה למצוא לו סימוכין בכתובים? אין עדויות בנות הזמן לגבי מיקומה של האסיפה הכללית בחול המועד סוכות, או לגבי מיקומו של טקס ההגרלה, וכן אין עדויות על טקסים וכינוסים שצולמו. אין בנמצא גם רישומים של סוסקין שיכולים היו, אולי, לשפוך אור על סוגיה זאת (סוסקין עצמו סיפק זיהוי פומבי לתמונה כמייצגת את טקס ההגרלה רק שישים שנים לאחר האירוע, בשנת 1969).⁴⁵

ד. 'בצל השקמה העתיקה' – מעקב אחר אורחות ההתכנסות של יהודי יפו
הצבענו עד כה על הקשיים הקיימים בזיהויים המקובלים של התמונה, וייתכן שניתן היה להסתפק בכך ולקבוע, שאין דרך לומר מתי והיכן צולמה התמונה ועל מה היא מעידה. אבל ננסה בכל זאת למצות את כל הנתונים והמקורות הקיימים, על-מנת ללמוד יותר על התמונה ועל מהות ההתכנסות שהונצחה בה, וכן להציע מיקום משוער של טקס ההגרלה.

מאז שנודעו המגעים לבניית שכונה יהודית חדשה, הפך השטח שבין שכונת נווה-צדק למה שיהיה לימים רחוב הרצל, שהיה מישורי ברובו, וכונה בפי העם: 'הכיכר', למקום התכנסות מקובל על התושבים היהודים של יפו.⁴⁶ דוד סמילנסקי דיווח באחד ממכתביו כי בט"ו בשבט תרס"ט, יום שבת, 6 בפברואר 1909, התקיימה 'אספת-עם ענקית [...] על המגרש הגדול של החברה "אחוזת בית" [...]', בפני הקהל שנאסף נאמו

44 הארכיון הציוני המרכזי, A-10/25/4.

45 דבר, 28.3.1969.

46 הצבי (כ"ה), צז, י"ד שבט תרס"ט (5.2.1909).

שיינקין ומוסינזון.⁴⁷ ארבעה ימים אחר כך דיווח העיתון **חבצלת** לקוראיו על האסיפה שזומנה בשבת של ט"ו בשבט ל'כיכר': 'הנה הדביק מי שהוא מודעות כי ביום השבת יבואו העברים בהמון על הנחלה שנקנתה לאחוזת-בית [...]. הנוסח המקורי של המודעה לא נשמר ואיננו יודעים כיצד נוסחו מטרות האסיפה. בעל המאמר בעיתון החרדי לא היה היסטוריון, הוא רק רצה למחות נגד חילול השבת ההמוני, וכמסיח לפי תומו מסר מידע רב שעוד נרחיב בו.⁴⁸ הכתב התרעם על חילול השבת, אך לא גילה מי היו האחראים לכך. מנוסח הדברים ברור שלכינוס קדם מסע פרסום גדול בקרב יהודי יפו. מה היו מטרות המארגנים ולשם מה הם ביקשו לכנס את הקהל? גם את זאת מנע מאתנו בעל הידיעה, אבל הוא הותיר תיאור חי ומעניין של הקהל שהתכנס:

[...] והנה מאז הצהרים נהרו נשים וטף ובחורים ובתולות, ובידי כמה מהם מטות או שמשיות, ורובם מיני זרעונים בכיסיהם, והם הלכו ובאו אל הככר שמחוץ לעירוב וישטחו שטוח, אבל ארך להם הזמן [...] ואיש לא נשא מנאם [נאום], ויתרעמו, כי במודעות נאמר כי יטיפו וידברו, והנה לעת ערב חמל האדון שיינקין [...] על הנאספים, וינאמו [...].⁴⁹

מה הייתה מטרת הכינוס? סמילנסקי מספר שביום שבת, ט"ו בשבט, התכנסו על מגרש 'אחוזת בית' חברי אגודת שיל"ה לאסיפה חגיגית רשמית.⁵⁰ עיתון **חבצלת** מלמד שמסע פרסום גדול קדם להתכנסות. עיון בעיתוני התקופה מעלה שהפרסום לא נעשה באמצעותם, וניתן להניח שהמארגנים הסתפקו באמצעי הפרסום המקובל ביותר באותה עת, עלוני הקיר, 'הפשקוולים'. כך תיאר הכתב היפואי של עיתון **הצבי** את האירוע הצפוי: 'לשבת בצהרים מיועדת אספה פומבית גדולה מטעם הוועד של "שילה", אספה תחת השמים על מגרש אחוזת בית. המודעה אומרת: בואו בהמון! נואמים מצוינים ינאמו [...]. מאחר שהידיעה שוגרה לירושלים לפני השבת, לקח לעצמו הכתב את זכות הנבואה והוסיף: 'אכן כפי הנראה לא תעלה האספה הזאת ביותר, מחמת הסערות

47 סמילנסקי, עיר נולדת, עמ' 79.

48 **חבצלת** (39), 55, י"ט שבט תרס"ט (10.2.1909).

49 שם. הביטוי 'וישטחו שטוח' מבוסס על הכתוב בספר במדבר, י"א, ל"ב: 'ויקם העם כל היום ההוא [...] ויאספו את השליו [...] וישטחו להם שטוח, סביבות המחנה'. לדבר יש לפחות שתי פרשנויות מקובלות, האחת, שבני ישראל התיישבו בחולות סביב המחנה לסעודות כירה, והשניה, שהעופות נשחטו מחוץ למחנה. לענייננו, בעל הכתובים ביקש לתאר, בסגנונו ובקודים המקובלים על קהל קוראיו, את שראו עיניו וכן להבהיר שהייתה זאת התכנסות בטלה ונהנתנית, כמו התיאור הלא מחמיא של זלילת בשר השליו.

50 סמילנסקי, עיר נולדת, עמ' 79.

והגשמים החזקים שתקפו את עירנו [...]'.⁵¹ הוא התבררה, בט"ו בשבט התבהרו השמים, השמש זרחה והקהל ניצל זאת ובא בהמוניו.⁵²

מסע הפרסום המוקדם בחוצות יפו ל'מיטינג של אגודת שיל"ה' עלה יפה,⁵³ ומייד בתום ארוחת הצהרים של שבת [...] מכל אפסי העיר נהרו המונים המונים אל האספה המיוחדת במינה תחת כפת השמים [...].⁵⁴ על רקע ההתרחשויות הפוליטיות באימפריה העות'מאנית, נוצרה אפשרות שהמשטר החדש יסכים לייסודה של אגודה יהודית, בעלת אוריינטציה פוליטית עות'מאנית ובעלת יכולת פעולה כלכלית רחבה, שתעודד הגירה מסיבית של יהודים לארץ-ישראל ותסייע בקליטתם. בחודשים טבת-אדר תרס"ט היה זה הנושא 'החם' ביותר שהעסיק רבים מתושבי יפו, ורבים מהם ביקשו להתפקד לפעילות. במהלך חודשים אלה התקיימו ביפו מספר פגישות שכוננו 'אסיפות מכוננות [מייסדות]' וסמוך לט"ו בשבט הואץ התהליך לקראת יציאתם של שליחים מטעם האגודה, נושאי הבשורה החדשה, לתפוצות ישראל מעבר לים. וכך, למרות החששות וההסתייגויות מקיום אירוע רשמי פומבי תחת כיפת השמיים [...] באנו בהמון, [...] ואמרו שיפו לא ראתה עוד אספה כזאת'.⁵⁵

בין הנאספים הרבים שנזעקו בעקבות מסע הפרסום הנרחב והציפייה להקמת ארגון שישפר את חיי היהודים באימפריה העות'מאנית לאחר מהפכת 'התורכים הצעירים', היה, כך ניתן לשער, גם הצלם אברהם סוסקין, שהתקין את מצלמתו ויחד עם הקהל חיכה עד בוש לנואמים המובטחים. ולבסוף בשעות אחר הצהרים, 'לעת ערב', כפי שדיווח כתב החבצלת, החלו הדוברים לשאת דברים. אז, כאשר הצללים הארוכים בישרו את בוא הליל, לחץ סוסקין על לחצן הצילום והאספה המייסדת הפומבית של אגודת 'שיל"ה' הונצחה על גבי לוח הזכוכית.

ואכן, תיאורו של כתב החבצלת מזכיר מאד את שלכדה עין המצלמה. חבורת אנשים בגילאים שונים, ממוצא אתני מגוון, ביניהם נשים וטף, לבושים חגיגתי, חלקם אוחזים במקלות הליכה ובמטריות, וכולם נתונים בעיצומה של התכנסות לא-פורמלית. אחדים מהם מסבים בחברותא ואולי אוכלים, חלקם שוכבים, רבים פניהם מוסבים מעם הדובר

51 הצבי, צ"ח, מיום א' י"ו [ט"ז] שבט תרס"ט (7.2.1909).

52 סמילנסקי, עיר נולדת, עמ' 79.

53 הצבי (כ"ה), צד, י"ד שבט תרס"ט. על מטרות אגודת שיל"ה (שובה ישראל לארץ האבות) ראו: העולם, שנה שלישית, גיליון 2, 26.1.1909. וכן בעיתון הצבי (כ"ה), ק"ז, כ"ה שבט תרס"ט. על הרקע הפוליטי הכללי באימפריה העות'מאנית, שאגודת שיל"ה ביקשה לתת לו מענה פוליטי-התיישבותי, ראו: חנה ויינר, 'המדיניות הציונית בתורכיה עד 1914', בתוך: משה ליסק, גבי כהן, ישראל קולת (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה: התקופה העות'מאנית, כרך א, ירושלים תש"ן, עמ' 279-257.

54 הצבי (כ"ה), ק, י"ח שבט תרס"ט (9.2.1909).

55 שם.

והלה עדיין לא מצליח להוציא את השוכבים מתנוחת הישטחו שטוח'. ויש מבין הקהל שכבר נואשו מההמתנה הממושכת ל'מנאם' המוכטח ובחרו לשוב לביתם, ועתה אולי ממהרים הם לסוב על עקבותיהם.

כבר הראנו שהתמונה צולמה בשעות אחר הצהרים וטענו שאין הדעת נותנת שהטקס זומן ללב הדייונות. ואמנם מהכתבה ניתן ללמוד שלא היה צורך להרחיק נדוד מנווה-צדק על מנת להתכנס בשטח הנוח ביותר לאסיפה על מגרש 'אחוזת בית', בככר שמחוץ לעירוב', מקום המקובל מימים ימימה להתכנסויות ולחגיגות.

היכן היה המקום המדויק של 'הכיכר' במגרש של 'אחוזת בית'? על-פי עיתון הצבי לא צריך היה להרבות במילים על-מנת לזמן את הקהל, וניתן היה להסתפק בהודעה: 'בואו בהמוך'. אולם הידיעה מקוטעת ואולי במודעה המקורית כן צוין מקום הכינוס. מעיתון החבצלת למדנו שהקהל לא נדרש להרחיק אל תוך ים החולות. עוד רמז הוסיף כתב הצבי (מיום 9 בפברואר): ' [...] ובאנו בהמוך. [...] [ה]אנשים עמדו מסביב לעץ הידוע, מסביב השקמה הזקנה, הענפה'.⁵⁶

עץ השיקמה המפורסם ביותר בתולדות ראשית תל-אביב ניצב סמוך לצומת הרחובות יהודה הלוי – אלנבי, צפונית למסילת הרכבת, וכונה על-ידי וותיקי העיר 'עץ הגג', בגלל הנוף השטוח שלו. אולם עץ שיקמה זה ניצב הרחק מגבולה של נווה-צדק, ובוודאי הרחק מתחום העירוב, בלב אזור שהוותיקים זכרוהו כים של חולות, שרק זוגות נאהבים וקבוצות ילדים הרפתקניים הרחיקו פעמיהם לשם. אבל מרבית הזיכרונות הרומנטיים האלה הם מאוחרים, ומתייחסים לתקופה ששכונת תל-אביב כבר עמדה על תלה וכך גם שכונות נחלת-בנימין ו'חברה-חדשה', והמרחק אל העץ 'הלך והתקצר'.⁵⁷

על-פי זיכרונותיו של וייס מהשנים שקדמו להקמת 'אחוזת-בית', הייתה היציאה לים החולות כרוכה בסכנה פיזית ודרשה ליווי מזוין.⁵⁸ עיתוני התקופה תיארו אווירה רווית מתח ביטחוני, ויהודים רבים התלוננו על התנכלויות של ערבים מיפו והסביבה. כך כתב סמילנסקי ברשימותיו: ' [...] חברות חברות היינו הולכים מיפו למקום הבניין, משום שהדרכים היו בחזקת סכנה ומהרנו לשוב למעוננו ביפו לפני שקיעת החמה מפחד שמא תשלוט בנו עינא-בישא של האורבים לנפשנו מאחורי ומבין עצי הפרדסים'.⁵⁹ לכן סביר

56 ש.ם.

57 עץ השיקמה שכונה 'עץ הגג' ניצב סמוך לצומת הרחובות יהודה הלוי – אלנבי, צפונית למסילת הרכבת, אך היו שטענו שהוא ניצב ממש ברחוב אלנבי 115, ונעקר כאשר בנו שם את בית המלון 'הרצליה', לימים בית הוועד-פועל של ההסתדרות הכללית. דרויאנוב, ספר תל-אביב, עמ' 123. דרויאנוב שהתבסס על זיכרונות, טעה במיקום העץ, גם בציון הסיבה שהביאה לגדיעתו וגם בכך שלא זיהה שבעלי הזיכרונות מתכוונים למעשה לכמה עצי שיקמה שונים.

58 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 94-97.

59 אעת"א, אוסף סמילנסקי, תיק 8.

יותר להניח שצריך לחפש עץ שיקמה ו'כיכר' הסמוכים לבתים הקיצוניים של שכונת נווה-צדק ואולי גם סמוכים יותר לדרך המלך ליפו. חלקים גדולים מהמגרש של 'אחוזת-בית' היו עטורים בצמחייה קושרת חולות, בעצים ובגידולים חקלאיים.⁶⁰ ניתן לאתר שני מקומות שעונים למכלול הדרישות ממקום ההתכנסות המקובל. האחד, השטח המישורי שבקרבן הרחובות [דהיום] הרצל – שדרות-רוטשילד. המקום סמוך למדי לשכונות הוותיקות, וממנו הולכים פני הקרקע ועולים לכיוון צפון, למקום התצפית האידאלי שבנחלה – המגרש עליו נבנתה לימים הגימנסיה. והשני, השטח המישורי הסמוך למסילת הרכבת (לימים פינת הרחובות הרצל ויהודה הלוי). הוא קרוב מאד לנווה צדק, וגם קרוב לדרך הראשית ליפו – דרך שכס. לאורך תוואי מסילת הברזל יפו-ירושלים צמחו עצי שיקמה רבים. אחד מהם, שהיה מפורסם גם הוא בזכות גילו הרב, צמרתו העבותה ושורשיו הבולטים ניצב קרוב מאד לצומת הרחובות הרצל ויהודה הלוי (מצפון למסילה ובצמוד לרחוב הרצל), לא הרחק ממגרשו של יהודה סגל. העץ בולט בנוכחותו בתצלומי אוויר מוקדמים משנת 1918,⁶¹ ואף הונצח באחדים מאיוריו של נחום גוטמן (גוטמן ידע להבדיל היטב בין עץ שקמה זה לעץ האחר, 'עץ הגג', אותו תיאר גם כן ביצירותיו).⁶² העץ הונצח גם בזיכרונותיה של רחל סוכובולסקי-דנין, מראשונות 'אחוזת-בית'.⁶³ מכלול הנתונים מצביע שחברי אגודת שיל"ה ותומכיה התכנסו ב'כיכר' ליד העץ שיקמה.

ה. מתמונת 'אסיפה מייסדת' לתמונת 'טקס הגרלה'

עתה ניתן לנסות ולשחזר כיצד הפכה תמונה, שהנציחה, ככל הנראה, את האסיפה המייסדת של אגודת 'שיל"ה' והייתה לתמונה המעידה על טקס הגרלת המגרשים של 'אחוזת בית'. סביר להניח שסוסקין לא נכח בטקס הגרלת המגרשים ב-11 באפריל 1909. זה היה אירוע פנימי של חברי האגודה, שהיו אפופי חשדנות ומתח איש כלפי רעהו, ושרבים מהם היו מלאי טענות כרימון כלפי הוועד ודרך ניהול העניינים. רבים מחברי האגודה אף לא טרחו להגיע להגרלה. האירוע לא זכה לפרסום מסודר ברבים, לא לפני הטקס וגם לא אחריו, לא בעיתונות וככל הנראה גם לא בדרכים פומביות אחרות ('פשוטו לומר'), ובדיעבד גם לא הותיר משקעים כלשהם בכתיבי חברים שנכחו במקום. רק שורה קצרה ולקונית, שהופיעה בעיתון הצבי כשבוע לאחר מועד ההגרלה, ציינה את

60 ראו תמונה אצל אילן שחורי, חלום שהפך לכוך, תל-אביב 1990, עמ' 37. וייס תיאר כיצד חקלאים ערבים כיבדוהו בפירות ובענבים שגדלו באדמות 'כרם ג'באלי'. וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 94.

61 ב'ז' קדר, מבט ועוד מבט על ארץ-ישראל, תל-אביב 1991, תצלום האוויר מול עמ' 94.

62 ראו לדוגמא את סדרת ציורי הפסיפס לתולדות תל-אביב ויפו הנמצאים ב'מגדל שלום', ברחוב אחד-העם בתל-אביב, מקומה המקורי של גימנסיה 'הרצליה'.

63 רבקה אלפר, קורות משפחה אחת, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 213.

האירוע.⁶⁴ אין בנמצא עדות בת הזמן של משהו מאנשי הוועד או ממשנתפי ההגרה, לכך שהוזמן צלם להנצחת האירוע. הם גם לא זכרו (עד שנת 1969) שהטקס צולם, ולכן כמשך שנים רבות לא ערערו על הזיהויים האחרים שניתנו בתמונות. כל הפרטים העובדתיים והנסיבתיים מעידים שטקס ההגרה לא הונצח על גבי לוח זכוכית. היכן נערכה הגרלת המגרשים? ניתן רק לשער. חוסר יכולתם של רוב רובם של בעלי הזיכרונות להצביע בדיעבד על מקום מסוים יכול להעיד על כך שהאירוע אכן לא התקיים בנקודת ציון שהפכה לבעלת משמעות סמלית בהמשך. סביר להניח שגם באירוע זה לא גררו את הקהל עד אזור מגדל המים, ששם היה שיאו של מאמץ יישור האדמות, והחול שם היה עמוק וטובעני במיוחד. לדעתי, נכון לחפש את המיקום של טקס ההגרה לאורך תוואי רחוב הרצל, ב'כיכר' בואכה הגימנסיה 'ליד שדרות רוטשילד', ממש כפי שזכר במעומעם עקיבא אריה וייס. בסמוך מאד למקום הכינוס המקובל מימים ימימה.

בשנת 1925, שש-עשרה שנה לאחר האירוע, גמלה בלבו של סוסקין ההחלטה להוציא ספר צילומים שבו נראים מראות העיר באותה עת בהשוואה לתמונות מתקופת הבראשית. ניתן רק לדמיין כיצד הצלם, במיינו את מלאי התמונות שברשותו, הגיע ללוח זכוכית, שמזיכרונו או מתוך פרטים מסוימים שנרשמו על גבי הקופסה שמכילה את התשליל, יכול היה לשייכו לאירוע הקשור בתולדות תל-אביב. הפרטים הרלוונטיים היו: שנת תרס"ט (שיכולה להיות גם 1908 וגם 1909), אסיפה לציון ייסודה של אגודה חדשה, מפגש ברוב עם, מגרש 'אחוזת בית', חולות ומנחם שיינקין כנואם וראש הטקס. ייתכן מאד שהזיהוי המוטעה של התמונה כמתארת אירוע מכונן בתולדות תל-אביב בוצע על-ידי סוסקין בתום לב, שהרי אגודת 'שיל"ה' נשכחה מלב במהירות הבזק.⁶⁵ אולם עדיין יש לברר כיצד היו כאלה שזיהו את התמונה גם כמייצגת טקס הנחת אבן פינה לשכונה. אין כל עדות שהתקיים טקס רשמי וממוסד כזה עד אפריל 1909. אם היה מתקיים טקס, הוא היה מחייב, מן הסתם, הזמנת מכובדים רבים, ראשי העדה, רבנים ואולי אף נציגי השלטון. עם זאת, וייס הותיר עדות לקיומו של טקס פרטי וספונטני:

64 ההתייחסות הרצינית הראשונה בעיתונות לגבי קיומה של הגרלה, הופיעה רק כשלושה שבועות לאחר שהתבצעה. בעיתון העולם, שנה שלישית, גיליון ט"ו, 4.5.1909, עמ' 15, התפרסם מכתב מאת ראש הוועד של 'אחוזת-בית', ע"א וייס, בו הוא ביקש להזים שמועות, שכלל הנראה נפוצו ביפו, על-כך שהאגודה לא מילאה את שורותיה ושהיא מחפשת חברים חדשים. זוהי עדות נוספת לכך שבהגרה של ה-11 באפריל השתתפו פחות מ-60 חברים.

65 סביר להניח שסוסקין הוא שטעה בתאריך התמונה בספרו תל-אביב, והתמונה אמנם צולמה בשנת 1909, אולם לא בניסן (אפריל) כי אם בשבט (פברואר). בספרו ישנם אי-דיוקים שונים, גם במהות וגם בכיתוב. בתו של סוסקין, תמרה, דבקה בטענתה שאביה היה איש מסודר וקפדן, וקשה לה לראות כיצד היה טועה פעמים כה רבות בתאריך התמונה. אולם אין לה שום מידע היכול להציע היבטים אחרים להבהרת הפרשה.

'באחד מימי סוף חודש סיוון תרס"ט הניח סגל את אבן הפינה הראשונה לבנין ביתו, הוא הבית הראשון בתל-אביב [...] היה זה יום גדול לאחוזת בית. כל החברים היו נוכחים בהנחת אבן הפינה. [...] והשמחה היתה מלאה [...]'.⁶⁶

ואולי זהו הטקס שסוסקין הנציח במצלמתו? מסתבר שהשאלה, לגבי זהותה של התמונה העסיקה בערוב ימיו גם את זאב וילנאי. בשנת 1947 הוא זיהה את ההתכנסות כטקס הנחת אבן יסוד לשכונת 'אחוזת-בית' בסוכות תרס"ט. כאמור, איננו יודעים מה היו מקורותיו, אולם למרות שהזיהוי של דרויאנוב הפך לשגור ומקובל, הוא המשיך לדבוק בדעתו שמדובר היה בטקס הנחת אבן פינה. ברבות הימים הוא החליט לעדכן את גרסתו: 'באחד מימי סיוון תרס"ט / 1909 יצאו חברי 'אחוזת בית' מיפו, התקדמו בחולות התחוחים, באו אל גבעה שטוחה, ופה הכריזו בחגיגות ובשמחה על יסוד שכונתם (תמונה). כעבור זמן קצר הונח היסוד לבית הראשון [...]'.⁶⁷ וילנאי חיבר בין מידע שייכתן שהיה לו בשנות הארבעים לבין הטקס הפומבי היחיד שהיה ידוע לו מהמקורות, שנושאו הנחת אבן פינה, והעתיק את המועד של הטקס והתמונה מסוכות תרס"ט (1908) לסיוון תרס"ט (1909). אולם פרט אחד מהותי מחייב לדחות את האפשרות שזהו הטקס שצולם על-ידי סוסקין. הטקס התקיים בחודש סיוון, בסוף מאי, בעיצומו של מזג אוויר שרבי ומעיק במיוחד, ואילו האנשים שבתמונה לבושים ברובם המכריע בבגדי חורף קלים.⁶⁸

חושיו המקצועיים של א"ז בן-ישי, עורך העיתון ידיעות תל-אביב, לא אפשרו לו לזהות ולקשר את התמונה עם אירוע רשמי כלשהו מתולדות תל-אביב, ולכן בגיליון חצי-היובל לעיר הוא העניק לתמונה את הכותרת הסתמית: 'תרס"ט: האסיפה הראשונה על אדמת תל-אביב'. ההיסטוריון אלתר דרויאנוב היה אם כן זה שקישר את התמונה עם

66 וייס, ראשיתה של תל-אביב, עמ' 142.

67 וילנאי, אריאל, עמ' 8087.

68 בעיתון החרות, מ-21.5.1909, 1.6.1909, יש דיווחים על אודות השרב הכבד ביפו, ויש עדויות מצולמות רבות שמוכיחות שבימים חמים נהוג היה ללבוש בגדים קלים בצבעים בהירים. לעומת זאת, האירוע של אגודת 'שיל"ה' התקיים אמנם במזג אוויר נעים, אבל בהפוגה קצרה ומפתיעה מגשמים ומקור עזים ששררו במשך כל השבוע שקדם לאירוע. לבושם של האנשים מעיד על ביגוד חורפי מחד גיסא, אך גם על ויתור על מעילים כבדים מאידך גיסא. טקס ההגרלה שנערך ב-11 באפריל 1909 התקיים במזג אוויר סגרירי אך לא גשום (טמפרטורת המקסימום שנמדדה בצוהרי אותו יום הייתה 20.6 מעלות צלסיוס). מהתמונה אנו למדים שהיא צולמה בשעות אחר הצהריים המאוחרות, וסביר להניח שהטמפרטורות הלכו וירדו כל העת. טמפרטורת המינימום שנרשמה באותו יום הייתה 8.3 מעלות צלסיוס (המידע התקבל באדיבות רונית בן-שרה מהשרות המטאורולוגי בבית-דגן). קיימת עדות תומכת לכך, במאמר מאת י"ק סילמן: [...] דוקא יום מעונן היה אז [...]'. דאר היום, יוני 1934. בימי חול המועד פסח היה מזג האוויר גשום למדי ויום ההגרלה היה סגרירי, ובכל זאת האנשים בתמונה לבושים לבוש קל למדי, המתאים יותר ליום חורף שטוף שמש, ממש כפי שהייתה השבת של ט"ו בשבט.

טקס הגרלת המגרשים. סביר שכאדם המיומן בהקפדה על פרטים, הוא ניצב בפני בעיה כבואו לשבח את התמונה בספרו. בשום מקום, לא מהפרוטוקולים – וכזכור עמדו לרשותו גם כאלה שלא הגיעו לידינו – ולא מזיכרונותיהם של גיבורי התקופה – וכידוע הוא שוחח רבות עם גיבורי הפרשה – לא יכול היה ללמוד על אירוע פומבי של אסיפה מכוננת או של טקס הנחת אבן פינה ל'אחוזת בית'.⁶⁹ הטקס הפומבי היחיד שהוא יכול היה לסמוך את ידיו עליו שאכן התקיים, היה טקס הגרלת המגרשים ב-11 באפריל 1909. במקום להזהיר שייתכן כי יש ספק בלב, הוא השלים פערים, וכך הפכה התמונה שצולמה בעת האסיפה המכוננת הפומבית של אגודת 'שיל"ה' והייתה בסופו של דבר לתמונת הגרלת המגרשים של אגודת 'אחוזת בית'.⁷⁰

1. על מיתוסים מכוננים, גיבורים מהאגדות ומציאות אפורה

תחילתו של המאמר בסיפור בעל נופך מיתי שרקח שלמה שבא, וכיום כבר קובעה האגדה האורבנית והפכה להיסטוריה בעלת תוקף 'רשמי'. באלבום ספר המאה: היסטוריה מצולמת של ארץ-ישראל במאה העשרים, כתב מרדכי נאור:

ההיסטוריה, לעתים, מצרפת צירופים ומזמנת זמנים ומועדים. כך קרה גם [...] [ביום] ראשון [...] של השבוע השני של אפריל 1909. יום ראשון היה ה' דחול המועד פסח תרס"ט [...] בימינו היו מנצלים את יום הגשר לטיולים ובילויים. בימים ההם ניצלוהו למטרות חשובות יותר. ביפו [...] נאספו כ-150 ואולי 200 איש, אשה וילד, בני משפחות מייסדי השכונה החדשה אחוזת-בית, שבאותו יום עמדה להיערך חלוקת המגרשים שלה. מזכיר הועד השכונה, עקיבא אריה וייס [...] על 60 צדפים לבנים, שאסף באותו בוקר בשפת הים, רשם בדיו שחורה את שם משפחות חברי האגודה ועל 60 צדפים אפורים את מספרי החלקות. בטקס עצמו הוציאו

69 יש לזקוף לזכותו שככל הנראה הוא הבין, שגרסתו של דיזנגוף בסרט 'זאת היא הארץ' היא מפוברקת.

70 שאלה מסקרנות היא כיצד סוסקין הגיב לשינוי שחל בזיהוי התמונה. בתו תמרה סיפרה לי, שאביה ודרויאנוב היו מיוודים. לא זאת אף זאת, סוסקין היה זה שהכין את הגלופות לרבות מהתמונות ומהאיורים בספר תל-אביב. האם דרויאנוב נועץ בו כאשר החליט על הזיהוי החדש? ואולי הוא הסתפק בשאלה בנוסח: 'ראה ידיו, אף אחד לא זוכר שנערך טקס פומבי של אסיפה מייסדת של האגודה, כמו כן לא זכור להם טקס הנחת אבן-פינה לשכונה. ואולי התכוונת לטקס הגרלת המגרשים?' איננו יודעים כמובן האם נשאלה שאלה שכזו, ואם נשאלה, מה הייתה התשובה. דרויאנוב שינה את הכיתוב וסוסקין לא מחה בידו, אולם בעותק של ספר התמונות של תל-אביב שהוציא הצלם בשנת 1926 (1925?) ושמור בידי המשפחה, סימן מישהו בכתב יד מעל תמונות אחדות את 'מספרי הנטיב' המקוריים. מספר התשליל של התמונה הוא '1' (כאמור הוא נעלם ועקבותיו לא נודעו), אולם הכיתוב המקורי של התמונה בתוך הספר הפרטי של הצלם, המעיד על 'אסיפה מייסדת', לא שונה אף פעם.

ילד וילדה, במקביל, משני כובעים, את הצדפים וזיווגו מספר למשפחה, מספר למשפחה [...].⁷¹

ארבעים ואחד איש בלבד השתתפו בהגרלת המגרשים ב-11 באפריל 1909, וילד אחד בלבד נהג בהם כאשר הגרילו את חלקותיהם מתוך היצע של כתשים מגרשים שיועדו לבנייה בשטח 'אחוזת בית'. זאת הייתה ההגרלה היחידה שנערכה (ובוודאי היחידה שהתקיימה בפומבי). רבים לא נתרצו מתוצאות ההגרלה ומיהרו לפעול להחלפת המגרשים לפני שתבוצענה הגרלות נוספות. הבאים אחריהם רכשו את מגרשיהם מתוך המצאי שנותר.

האם התמונה היא תמונת הגרלת המגרשים? לדעתי התמונה צולמה במפגש הפומבי של אגודת 'שיל"ה' ואינה מנציחה אירוע פומבי של אגודת 'אחוזת-בית'. אולם, על בסיס הנורמות הנוקשות ביותר לאישוש פוזיטיבי של מסמכים, הכוללות דרישה שהמסמך עצמו יצביע על תוכנו או שיתלווה אליו תיעוד אמין, נתקשה להכריע באופן חד-ערכי על מהותה האמיתית של התמונה. אין בעצם שום דרך להכריע בדבר כיום. כל שניתן לומר בוודאות הוא, שעד שדרויאנוב לא פרסם בספרו את הזיהוי החדש, לא היה ולו גם אחד שזיהה את התמונה עם הגרלת המגרשים. לא ידוע שהגרלת המגרשים כונתה על-ידי בני התקופה בשמות תואר נוספים ('מייסדת', 'מכוננת', 'חנוכת בית' וכו'). גם אחרי שדרויאנוב פרסם את שפרסם, היו שהמשיכו לתת בתמונה סימנים אחרים, אבל אין ספק שבשלב מסוים הבינו ראשוני תל-אביב את האוצר שהעניק להם דרויאנוב בספרו, והם מיהרו להצטרף לתמונה. וכך נותרה ברשותנו 'עדות ניצחת' לחזונו של ראשוני. וטובה תמונה אחת מאלף מילים.

לעתים קורה שאירוע, אשר בזמן התרחשותו לא נתפס על-ידי המשתתפים בו וגם על-ידי אחרים כבעל חשיבות היסטורית מיוחדת, מקבל עם הזמן משמעויות ונופך מיוחדים, לעתים אפילו מטא-פיזיים, המנתקים אותו מן הקונטקסט המיידי והקונקרטי של האירוע. סוג מסוים של אירוע כזה יכול להיות סיפור כינונה של ישות לאומית, ובתולדות העמים ידועים סיפורים ואפוסים מכוננים של אומות ושל ממלכות. היו גם ערים שזכו לכך, ומוכרות אגדות הייסוד של רומא או של ערי המדינה ההלניות ברחבי הים התיכון.⁷²

עירד מלכין הצביע על מספר דגמי-ייסוד בתהליכי מיתפיקציה של מקום. שניים מהם מתאימים לעניינינו. האחד, '[...] [כאשר] נוצר הצורך לתרגם גיאוגרפיה מיתולוגית לטופוגרפיה קונקרטית של התנחלות', ובמקרה זה 'המיתוס [הקיים כבר] עובר תהליך

71 נאור, ספר המאה, עמ' 45.

72 גם רומא וגם העולם ההלני זכו למנה גדושה של ספרות מחקר וספרות אחרת בתחומים אלה. לשתיהם דוגמאות ממצות, ראו: Alexandre Grandazzi, *The Foundation of Rome: Myth & History*, Ithaca 1997; Irad Malkin, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean*, Cambridge 1994

של היסטוריוזציה'. והשני, '[...] [כאשר] אירועים ממשיים הופכים למיתוסים היסטוריים'. כאשר עולם החוויות הקולקטיבי עשיר במיתולוגיה, ישתמשו בדרך כלל בדגם הראשון, ואילו באירועים חד-פעמיים או נטולי עומק היסטורי ותרבותי, ישמש, בדרך כלל, הדגם השני את הנדרשים לתהליך המיתופיקציה.⁷³

הדגם הראשון, באמצעות השימוש בסיפורי התנ"ך, הלם יותר את האתוס של התחדשות הישות הלאומית של העם היהודי בארץ-ישראל ואף שימש להצדקתו. ואילו הדגם השני יכול היה להלום את ייסודה של תל-אביב, שכונתה 'העיר העברית הראשונה'. מעשה חד-פעמי שיוזמו חתרו כל העת להשגת הכרה כללית בייחודו. כבר מראשיתה זכתה השכונה שנוסדה לצדה של יפו לספרות שבחים ענפה, אולם זו לא התמקדה בסיפור הייסוד עצמו, אלא דנה במשמעויות שונות של הקמת עיר 'עברית' ראשונה בארץ-ישראל.⁷⁴ ספרות הקילוסים שרתה גם צרכים פולמוסיים-אפולוגטיים מקומיים, ולצד שיר ההלל לעיר המסוימת שכולה יהודים, היא נאבקה על מעמדה של עיר בכלל באתוס הציוני, וכן על מעמדה כמרכז כוח ציוני חליפי ל'מוסדות הלאומיים'.

בשנת 1948 הובס למעשה האתוס העירוני התל-אביבי האוטונומי, שתיאר אותה כמדינה בזעיר אנפין, על-ידי מעשה הקמתה של מדינת ישראל. תל-אביב גלשה לתקופת 'יום קטנות'. אולם ראשי הקהל העירוני לא ויתרו בקלות וביקשו להקים יד זיכרון לייסודה של עיר עברית. מול ביתו לשעבר של ראש העירייה הראשון של תל-אביב, מאיר דיזנגוף, שזכרו הופקע ממנו על-ידי מדינת ישראל, שנכסה את הבניין והפכה אותו ל'היכל העצמאות', המקום בו הוכרזה המדינה החדשה, החליטו אבות העיר להציב את 'אנדרטת המייסדים' שנחנכה במאי 1951. מסר זוטא לדורות הבאים, שייתכן כי פרנסי העיר עצמם לא היו מודעים לו בזמן אמיתי, לפיו העיר תל-אביב קדמה למדינת ישראל והאבות המייסדים של העיר קדמו לאבות המייסדים של המדינה, הן בחזון והן במעשה. מספר פעמים ביקשו פרנסי העיר לקבוע מי ראוי לתואר הכבוד: 'מייסד תל-אביב'. בפעם הראשונה, לקראת חגיגות העשור, אולם אז לא פורסמה רשימה מוסכמת. בפעם השנייה, לרגל חגיגות חצי-היובל לעיר, בשנת 1934. בארכיונים נשמרו שמות של חמישים ושמונה אנשים / משפחות שזכו להכרה כ'מייסדים ראשונים'. בפעם השלישית, בשנת 1936, עם צאתו לאור של ספר תל-אביב בעריכת אלתר דרויאנוב. הוא החליט לאמץ את רשימת האנשים שקיבלו את הלוואת הקרן הקימת ושיבצה בספר, וכך נקבע לדורות ששישים איש ייסדו את 'אחוזת-בית', היא תל-אביב. הזדמנות רביעית נקרתה בפני פרנסי העיר לאחר קום המדינה, לקראת הקמת הגל-עד. שישים ושישה אנשים ומשפחות נקבעו כזכאים ששמן יוטבע על גבי 'אנדרטת הראשונים'.

73 עירד מלכין, 'מיתוס וזיקה טריטוריאליית בין העתיקה', אלפיים, חוב' 8 (1993), עמ' 165-172.

74 לסיכום ספרות השבחים לראשיתה של תל-אביב, ראו: עדנה יקותיאל-כהן, תל-אביב כמקום בסיפורים, תרס"ט – תרצ"ט, חמ"ד 1990.

חתימת רשימת מייסדי העיר בשנת 1951, כשני דורות לאחר הקמת 'אחוזת-בית', סיפקה לתל-אביב קבוצת גיבורים הנטועים בתקופת זמן מרוחקת, עידן שונה עבור מרבית תושבי המדינה הצעירה. גיבורים בני חיל כבר היו לעיר, אולם לא היה לה עדיין מיתוס מכונן שיחבר בינם לבין המעשה הייחודי-היסטורי שבגללו זכו לתהילת עולם. תל-אביב חיכתה עדיין למספרי האגדות שייקחו אירוע כלשהו בעברה ויהפכוהו למיתולוגיה עירונית. אלה בחרו דווקא באירוע טכני ואזוטרי למדי, הגרלת המגרשים בשכונה ב-11 באפריל 1909, אירוע שלא זכה בעתו לשום הד ציבורי, והפכוהו לסמל למעשה הבריאה.

לא היה זה הניסיון הראשון לבצע מיתופיקציה לתקופת הבראשית של תל-אביב ולספק לציבור העירוני גיבור מיתי כמודל הזדהות. היה זה אלתר דרויאנוב, שספרו **ספר תל-אביב** ביצע קנוניזציה לשישים מקבלי ההלוואה (לא למגרילי המגרשים!) והפכם ל'מייסדים'. הוא שביצע קנוניזציה גם לתמונת ההגרלה. בעוד שהגיבורים אצל הסופרים המאוחרים כחבורה אנונימית, וכשמוזכר 'מייסד' בשמו, עקיבא אריה וייס, הרי מתקבל הרושם שמדובר בעצם באנטי-גיבור, אצל דרויאנוב קיים רק גיבור אחד אמיתי, המאפיל על כל השאר – מאיר דיזנגוף. היה זה דרויאנוב שייצג את 'היד הנעלמה של ההיסטוריה', כאשר סיפר כי האיש שזכה עוד בימיו לכינוי: 'אבי העיר', זכה גם שטקס הבריאה של ילדו הקולקטיבי ייערך על נחלתו.

בשנות החמישים הציבה 'אגדרטת המייסדים' אתגר צנוע בלבד בשם היזמה הפרטית שהקימה את תל-אביב. גם דמותו של 'אבי העיר' התעמעמה נוכח מסע השיווק האגרסיבי של גיבורי חיל וגיבורי מלחמה מהפנתאון הציוני והישראלי. אולם במהלך שנות השבעים, ובעיקר משנות השמונים, התערער הנרטיב הציוני-ישראלי ששלט עד אז בכיפה, וגם הלך ונשחק מעמדם של גיבורי המלחמה המורמים מעם. לאחר מלחמת 'יום הכיפורים' הושם דגש על גבורתם של האלמונים ונרטיבים של קבוצות ויחידים חיפשו דרך לפרוץ לתודעת הציבור. גם מעמדם של מקומות כמייצגי זהות קולקטיבית השתנו, ולמושג 'תל-אביב' הייתה עדנה, הן כאנטי-תזה ללאומיות הישראלית המגייסת כולה, והן כאנטי-תזה למעמד של ירושלים כמייצגת את השורשים המקומיים. בנסיבות אלה, היה ככל הנראה בכוחה של אגדת הייסוד של עיר חדשה, שהוקמה יש מאין ביזמה פרטית של תושביה, בכדי למלא צורך להזדהות עם רעיונות גדולים שמומשו על-ידי בני אדם בשר ודם. בתהליך זה של אימוץ הנרטיבים החלופיים ויתר הציבור על האירוע עצמו ואימץ לחיקו את האגדה.

